

Henryk Kowalski
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Supplicationes Gajusza Juliusza Cezara

W życiu publicznym starożytnego Rzymu niezwykle ważną rolę odgrywała religia. Relacje między ludźmi i bogami opierały się na utrzymaniu bądź przywróceniu stanu, w którym między obiema stronami panują dobre stosunki (*amicitia*), określane jako *pax deorum*¹. Szczególnego znaczenia system ten nabierał w odniesieniu do funkcjonowania państwa. Przez cały okres republiki rzymskiej religia odgrywała podstawową rolę we wszelkiego rodzaju działaniach politycznych, a państwo stało na straży kultów i kontrolowało przestrzeganie przepisów i rytuałów religijnych². Jednocześnie jednak, jak udowodniły współczesne badania, religia rzymska praktycznie stale się rozwijała, ulegając przemianom³.

Jednym z okresów, w którym nastąpił szczególny rozwój, dokonały się przemiany i ukształtowały nowe ideologie polityczne i społeczne, był schyłek Republiki Rzymskiej⁴. Przemiany następowały również w sferze religijnej. Teza o kryzysie religii w pierwszej połowie I wieku p.n.e. została w nowszej literaturze zakwestionowana⁵.

---

¹ M. SORDI: *Pax deorum e libertà religiosa nella storia di Roma*. In: *La pace nel mondo antico*. Ed. M. SORDI. Milano 1985, s. 146—154. Por. F. SINI: *Uomini e Dèi nel sistema giuridico-religioso romano: „Pax deorum”, tempo degli Dèi, sacrifici*. „Diritto @ Storia” 2002, no 1, s. 1—26 (wersja elektroniczna: s. 3 i n.).

² A. WARDMAN: *Religion and Statecraft among the Romans*. Baltimore 1982, s. 22 i n.; C. BERGMANN: *Politik und Religion im spätrepublikanischen Rom*. Stuttgart 1992, s. 89 i n. Por. J.A. NORTH: *Democratic Politics in Republican Rome*. „Past and Present” 1990, 126, s. 3—21 (s. 17).

³ Por. J.H.W.G. LIEBESCHUETZ: *Continuity and Change in Roman Religion*. Oxford 1979, s. 2 i n.; M. BEARD, J.A. NORTH, S. PRICE: *Religions of Rome*. Vol. 1. Cambridge 1998, s. 73 i n.

⁴ J.-L. FERRARY: *Optimates et Populares. Le problème du rôle de l'idéologie dans la politique*. In: *Die späte Römische Republik. La fin de la République Romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et historiographie*. Sous la dir. de H. BRUHNS, J.-M. DAVID, W. NIPPEL. Rome 1997, s. 221—231 i komentarz K.J. Hölkeskamp, s. 232—235.

⁵ Dyskusję na temat koncepcji o kryzysie religii w okresie schyłku Republiki zob. J.M. ALDEA CELADA: *Crisis y decadencia de la religión romana en época tardorrepública*. „Studia Historica. Historia Antigua” 2012, 30, s. 51—70.

Współcześnie pisze się raczej o wzroście zainteresowań sprawami religijnymi oraz pojawianiu się nowych elementów zarówno w ideologii religijnej, jak i w formach organizacji kultów⁶.

Należały do nich działania wybitnych wodzów i polityków, którzy prowadzili własną „politykę religijną” ukierunkowaną na propagowanie ich *virtutes*, rozumianych jako osobiste cnoty i stanowiących elementy władzy charyzmatycznej, co w konsekwencji utrzymywało ich wpływy polityczne⁷. Symbolikę i odniesienia do *virtutes* oraz osobiste relacje z bogami propagował m.in. Sulla, jego kontynuatorem był Pompejusz⁸.

Największym jednak „nowatorem” religii rzymskiej omawianej epoki był niewątpliwie Gajusz Juliusz Cezar⁹. W 63 roku p.n.e. objął urząd wielkiego pontyfika (*pontifex maximus*). Stanowisko to było mu wielce pomocne w realizacji celów politycznych: osiągnięciu najwyższej władzy w państwie, a w późniejszym okresie także w ubóstwieniu¹⁰. W 47 roku p.n.e. Cezar został wybrany augurem, dzięki czemu uzyskał dodatkowe uprawnienia do prowadzenia auspicjów. Symbolem tego stały się monety wydawane przez Cezara, na których pojawia się zakrzywiona laska auguralna — *lituus*¹¹. Część badaczy interpretuje to nie tylko jako oznakę auguratu, lecz także najwyższe imperium polityczne oraz zwierzchnictwo religijne jako pontifeks *maximus*¹².

Cezar propagował własną osobę także za pomocą mitów, symboli i czynników religijnych. W przypadku niektórych działań, jak chociażby w związku z zapoczątkowaniem kultu i budową świątyni bogini *Venus Genetrix* czy dedykacją świątyni poświęconej bogini Łagodności (*Clementia*), obok celów politycznych należy podkreślić również wykorzystywanie istniejących oraz propagowanie nowych idei, kultów i obrzędów

⁶ J. SCHEID: *La religion romaine à la fin de la République et au début de l'empire*. In: *Die späte Römische Republik...*, s. 127—139. W literaturze polskiej: M. JACZYŃSKA: *Przemiany religijne w okresie schyłku republiki rzymskiej*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izbie Bieżuńskiej-Małowist*. Warszawa 1988, s. 256—287.

⁷ M. JACZYŃSKA: *Kult wodzów rzymskich w okresie republiki (III—I w. p.n.e.)*. „*Balkanica Posnaniensia*” 1984, t. 3, s. 157—165. Por. C.J. CLASSEN: *Aretai und Virtutes: Untersuchungen zu den Wertvorstellungen der Griechen und Römer*. Berlin—New York 2010, s. 195 i n.

⁸ Por.: P. JAL: *La propagande religieuse à Rome, au cours des guerres civiles de la fin de la république*. „*L'Antiquité Classique*” 1961, 30, s. 395—414; M. JACZYŃSKA: *La genesi repubblicana del culto imperiale da Scipione L'Africano a Giulio Cesare*. „*Athenaeum*” 1985, 73, s. 285—295.

⁹ S. WEINSTOCK (*Divus Iulius*. Oxford 1971) uznał Cezara za nowatora w polityce religijnej. Por. uwagi J.A. NORTH: *Praesens Divus* (review of Weinstock, *Divus Iulius*). „*Journal of Roman Studies*” 1975, 65, s. 171—177.

¹⁰ G. HUBER: *Untersuchungen zu Caesars Oberpontifikat*. Diss. Tübingen 1971.

¹¹ M. CRAWFORD: *Roman Republican Coins*. Vol. 1. Cambridge 1974, no 456/1 a—b; 466/1; 467/1; 467 a—b.

¹² Por. L. MORAWIECKI: *Symbole urzędów religijnych na monetach republiki rzymskiej*. W: *Religie w świecie starożytnym*. Red. D. MUSIAŁ. M. ZIÓŁKOWSKI. Toruń 1993, s. 72—79.

religijnych¹³. Do tego typu aktywności należy zaliczyć również *supplicationes* związane z triumfami militarnymi Cezara, w których pojawiały się nowe elementy polityczne i religijne. Ich uwieńczeniem stały się *supplicationes* zorganizowane w 44 roku p.n.e. ku czci zmarłego dyktatora, które odegrały istotną rolę w procesie „ubóstwienia” Cezara.

Supplicationes były jednym z najbardziej charakterystycznych obrzędów łączących aspekty religijne z polityką państwa rzymskiego. Miały one charakter publiczny, składały się na nie modlitwy do bogów, połączone z procesją, ofiarami oraz ucztami religijnymi¹⁴. Organizowano je na wniosek senatu najczęściej z trzech powodów.

Najstarszą formą były *supplicationes* ekspiacyjne, których celem było przeblaganie bogów i odwrócenie ich gniewu, którego rezultatem były klęski militarne, epidemie, działania żywiołów itd.¹⁵. Gniew ten wywoływała głównie *impietas*. Należały tu przypadki: a) zaprzeczenia istnienia bogów; b) naruszania ceremonii i obrzędów religijnych oraz miejsc i rzeczy świętych poprzez: *neglegentia* (zaniedbanie rytuałów bądź ofiar), *profanatio* (znieważenie kultu, świątyni bądź miejsc uznawanych za święte), *violatio* (naruszenie bądź zniszczenie: świątyni (*templa, aedes, fana, sacella*), miejsc (np. gajów — *luci*) lub rzeczy (np. ołtarze — *arae*, posągi — *simulacra*) uznanych za święte, a także znieważenie lub zniszczenie grobu (*sepulcri violatio*), *sacrilegium* (kradzież (*furtum*) rzeczy poświęconych bóstwom (*res sacrae*) lub z miejsca świętego); c) *contra auspicia*, czyli nieprzestrzegania znaków zsyłanych przez bóstwa bądź naruszenia zasad *divinatio*); d) magii i czarów¹⁶. Wymagały one zastosowania specjalnych działań zarówno religijnych, jak i politycznych¹⁷. Aktów oczyszczających dokonywali pontyfikowie. Polegały one m.in. na *instauratio* (powtórzenie błędnych ceremonii), *lustratio* (oczyszczająca procesja), *piaculum* (ofiary przeblagalne, publiczne modły, święta, igrzyska itd.)¹⁸.

¹³ Por.: M. BEARD, J.A. NORTH, S. PRICE: *Religions of Rome...*, s. 140 i n. (rozdział 3.4, zatytułowany: *Divus Julius: becoming a god?*); D. WARDLE: *Caesar and Religion*. In: *A Companion to Julius Caesar*. Ed. M. GRIFFIN. Blackwell 2009, s. 100—111.

¹⁴ L. HALKIN: *La supplication et d'action de grâces chez les Romains*. Paris 1953, s. 9 i n.; G. FREYBURGER: *La supplication d'action de grâces dans la religion romaine archaïque*. „Latomus” 1977, 36, s. 283—315; IDEM: *La supplication d'action de grâces sous le Haut Empire*. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Bd. 2, 16, 2. Berlin—New York 1978, s. 1418—1439 (s. 1419 i n.).

¹⁵ Tytus Liwiusz (III, 7) datuje pierwsze tego typu publiczne modlitwy na 463 rok p.n.e., w którym wybuchła zaraza. Szerzej o *supplicationes* przeblagalnych: C. FÉVRIER: „*Supplicare deis*”. *La supplication expiatoire à Rome*. Turnhout 2009.

¹⁶ Na temat rodzajów *impietas* zob. H. KOWALSKI: „*Impietas*” w religii rzymskiej w okresie schyłku republiki. „*Res Historica*” 2002, z. 14: *Graecorum et Romanorum memoria II*, s. 103—123.

¹⁷ O *expiatio* zob.: S.P.C. TROMP: *De Romanorum Piaculis*. Lugduni Batavorum 1921, s. 3 i n.; J. SCHEID: *The Expiation of Impieties. Committed without Intention and the Formation of Roman Theology*. In: *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions*. Eds. J. ASSMAN, G. STROUSMA. Leyden—Boston—Köln 1999, s. 331—347.

¹⁸ J. SCHEID: *Le délit religieux dans la Rome tardo-républicaine*. In: *Le délit religieux dans la cité antique*. Rome 1981, s. 117—171 (s. 121 nn., 152 i n.).

Kwestie dotyczące znalezienia winnych należały do senatu. Najbardziej charakterystycznym przykładem z omawianej epoki jest sprawa naruszenia przez Publiusza Klodiusza świętości i tajności obrzędu ku czci Dobrej Bogini. W grudniu 62 roku p.n.e. podczas celebracji corocznych obchodów święta Bona Dea, które odbywały się w domu pontifeksa maksimusa Cezara, pod przewodnictwem jego matki Aurelii i żony Pompei, odkryto mężczyznę przebranego za niewolnicę. Został on rozpoznany jako Publiusz Klodiusz Pulcher. W następstwie tej afery pontyfikowie orzekli profanację kultu i do senatu wniesiono projekt uchwały *de religione Clodiana*¹⁹. Uchwała ta przewidywała oskarżenie na podstawie *magna inuidia et infamia caerimoniarum*. Ostatecznie jednak Publiusz Klodiusz został oskarżony w *quaestio extraordinaria de incestu*²⁰.

Forma ekspiacyjna była stosowana również w przypadkach prodigiów stanowiących zapowiedź klęsk i nieszczęść²¹. Wymagało to interwencji senatu, który powinien był ustalić ich przyczynę, ewentualnie wskazać sprawcę przestępstwa religijnego. W celu prawidłowej ich interpretacji senat zwracał się z prośbą o konsultację do kolegów kapłańskich: pontyfików, augurów, *quindecimviri sacris faciundis* oraz haruspików. Wybór należał do senatu, przy czym w najcięższych przypadkach odwoływano się do *viri sacris faciundis*, w rękach których znajdowały się księgi sybillińskie. Po zasięgnięciu opinii senat ustalał sposób ukarania winnych oraz formy *procuratio* (obrzędów mających na celu odwrócenie nieszczęść zapowiadanych przez znaki) dokonywanych przez pontyfików²².

Drugim rodzajem były *supplicationes* błagalne, w których zwracano się do bogów z różnymi prośbami²³.

Najbardziej rozpowszechnione były natomiast *supplicationes* dziękczynne, organizowane po zwycięstwach wojennych lub ważnych wydarzeniach politycznych²⁴. Liwiusz jako pierwsze wymienia modlitwy z 449 roku p.n.e. dla uczczenia zwycięstw: konsula Waleriusza Poplikoli nad Ekwami oraz Horacjusza Barbatusa nad Sabinami²⁵. *Supplicationes* z okazji zwycięstw w bitwie lub wojnie stanowiły najczęściej wstęp do triumfu²⁶. W początkowym okresie dominowały modlitwy,

¹⁹ Wykaz odnośnych źródeł i analizę procesu Klodiusza zob. C. MOREAU: *Clodiana Religio. Un proces politique en 61 av. J.-C.* Paris 1982.

²⁰ Scholia Bobiensia, s. 85 (ed. T. STANGL). Por. SCHEID: *Le délit religieux...*, s. 130 i n.

²¹ Por. V. ROSENBERGER: *Gezähmte Götter. Das Prodigienwesen der römischen Republik.* Stuttgart 1998, s. 127 i n.

²² Y. BERTHELET: *Le rôle des pontifes dans l'expiation des prodiges à Rome, sous la République: le cas des „procurations” anonymes.* „Cahiers «Mondes anciens»” 2011, 2, s. 1–13 (en ligne: <http://mondesanciens.revues.org/index348.html> [mis en ligne le: 20.07.2011]). Por. C. FÉVRIER: „*Diis placandis*”. *Les destinataires de la „procuratio prodigiorum”.* „Kentron” 2008, 24, s. 165–181.

²³ F.S. NAIDEN: *Ancient Supplication.* Oxford 2006, s. 219 i n.

²⁴ L. HALKIN: *La supplication...*, s. 9 i n.; G. FREYBURGER: *La supplication [...] Haut empire...*, s. 1419 i n.

²⁵ Liv., III, 63. Por. L. HALKIN: *La supplication...*, s. 10.

²⁶ E. KOWALSKA: *Triumf — instytucja sakralna i polityczna w Rzymie republikańskim.* „Meander” 1986, 41, z. 1, s. 33–48; z. 2—3, s. 71–84.

w których składano bogom podziękowania za zwycięstwo²⁷. Od czasów II wojny punickiej podczas *supplicationes* oprócz modłów do bogów wprowadzono specjalne ceremonie ku czci zwyciężczych wodzów²⁸. Najważniejszym podkreśleniem zmiany była formuła *gratulatio*²⁹.

Supplicationes poprzedzały z reguły starania o triumf, jednakże nie zawsze kończyły się one całkowitym powodzeniem. Przykładem mogą być starania Cyncerona o triumf po namiestnictwie w Cylicji. Katon, do którego zwrócił się Cynceron, poparł jego starania o *supplicationes*, ale zapowiedział, że będzie przeciwny przyznaniu triumfu³⁰.

Każdy rodzaj *supplicationes* miał swój rytuał i formuły religijne. W obrzędach ekspiacyjnych dominowały *supplicatio* i *obsecratio*. Polegały na wymawianiu odpowiednich modlitw, wygłaszanych przez kapłanów i powtarzanych przez uczestników, z jednoczesnymi błagalnymi gestami oraz na procesji i złożeniu ofiary³¹. Przy *supplicationes* dziękczynnych, po zwycięstwach, pojawiały się elementy spontaniczne i pozytywnie emocjonalne. Opierały się na trzech założeniach: dziękczynienie bogom (*ut diis honos haberetur*), uczczenie wodza (*gratulatio*), wspólna uczta z bogami (*ad omnia pulvinaria*)³².

Dyskusyjne jest natomiast pochodzenie rytuałów *supplicationes*. W starszej literaturze pojawiła się koncepcja opowiadająca się za pochodzeniem greckim i zastosowaniem tzw. *ritus graecus*³³. Współcześnie dominuje jednak pogląd o pochodzeniu i rytuale rzymskim tych obrzędów³⁴.

²⁷ Por. R. LAQUEUR: *Über das Wesen des römischen Triumphs*. „Hermes” 1909, 44, s. 215—236.

²⁸ Liv., XXVI, 21 (Marcellus w 212 roku p.n.e.); XXVII, 7, 1 (Scypion w 209 roku p.n.e.); XXVII, 51 (Liwiusz Salinator i Klaudiusz Neron w 207 roku p.n.e.); XXX, 16; XXX, 21 (Scypion w 203 roku p.n.e.); XXX, 40 (Scypion w 202 roku p.n.e.). Por. K. BALBUZA: *Triumfator. Triumfi i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki cesarstwa*. Poznań 2005, s. 43 i n.

²⁹ R. LAQUEUR: *Über das Wesen...*, s. 231 i n.; L. HALKIN: *La supplication...*, s. 87 i n.

³⁰ Cic., *Ad Familiares*, XV, 5: „Supplicationem decretam, si tu, qua in re nihil fortuito, sed summa tua ratione et continentia rei publicae provisum est, dis immortalibus gratulari nos quam tibi referre acceptum mavis, gaudeo: quod si triumphum praerogativam putas supplicationem et idcirco casum potius quam te laudari mavis, neque supplicationem sequitur semper triumphus et triumpho multo clarius est senatum iudicare potius mansuetudine et innocentia imperatoris provinciam quam vi militum aut benignitate deorum retentam atque conservatam esse, quod ego mea sententia censebam”.

³¹ C. FÉVIER: *Supplicare deis...*, s. 23 i n.

³² G. FREYBURGER: *La supplication [...] Haut Empire...*, s. 1419 i n. Polityczne znaczenie zob. F. HICKSON-HAHN: *The Politics of Thanksgiving*. In: *Augusto augurio. Rerum humanarum et divinarum commentationes in honorem Jerzy Linderski*. Ed. C.F. KONRAD. Stuttgart 2004, s. 31—52.

³³ M.in. A. KIRSOPP LAKE: *The „supplicatio” and „Graecus ritus”*. In: *Quantulacumque. Studies presented to Kirsopp Lake*. London 1937, s. 243—251. Dyskusja o funkcjonowaniu tzw. *ritus graecus* w religii rzymskiej zob. J. SCHEID: *Graeco ritu: A typically Roman way of honouring the gods*. „Harvard Studies in Classical Philology” 1998, 97, s. 15—34.

³⁴ G. FREYBURGER: *La supplication [...] archaïque...*, s. 314. Szersza dyskusja: C. FÉVIER: *Supplicare deis...*, s. 101 i n.

Supplicationes trwały początkowo od jednego do pięciu dni. W okresie późnej republiki zaczęły się przedłużać. W 63 roku p.n.e., na wniosek konsula Cyncerona, senat uchwalił podwojenie liczby dni (do 10) *supplicationes* dziękczynnych z okazji zwycięstwa Gnejusza Pompejusza na Wschodzie³⁵. Jak podkreślał później mówca, chodziło nie tylko o uczczenie bogów, lecz także o uhonorowanie samego Pompejusza³⁶.

Ogłoszenie dni dziękczynnych w celu odbycia obrzędów *supplicationes* należało do decyzji senatu, który winien brać pod uwagę zarówno aspekt militarny, jak i względy religijne oraz osobiste zasługi kandydata. Jak podaje Cynceron, senat w 56 roku p.n.e. odrzucił listowną prośbę prokonsula Aulusa Gabiniusza, namiestnika Syrii, uznając go za niegodnego honorów związanych z *supplicationes*, co podobno wcześniej nie miało miejsca³⁷.

We współczesnej literaturze podkreśla się znaczenie polityczne i religijne opisywanych obrzędów. Stanowiły one jedną z najbardziej spektakularnych publicznych form religijnych, w której uczestniczyły liczne rzesze obywateli wraz żonami i dziećmi. Zarówno mężczyźni, jak i kobiety wyrażali swoje emocje poprzez powtarzanie słów kapłanów, śpiewanie pieśni, gesty, ofiary, odświętne ubiory i symbole (mężczyźni w wieńcach na głowach, z gałązkami wawrzynu, kobiety z rozpuszczonymi włosami)³⁸. John Scheid, w opublikowanym w 2003 roku artykule pt. *Religion romaine et spiritualité*, dowodzi, że są one dowodem istnienia w religii rzymskiej swego rodzaju duchowości, wyrażającej się w indywidualnym i zbiorowym przeżywaniu obrzędów³⁹.

W okresie schyłku republiki senat wielokrotnie uchwalał *supplicationes* z okazji zwycięstw militarnych Rzymu nad wrogimi ludami. Przykładem mogą być wspomniane obrzędy związane ze zwycięstwami Pompejusza nad Mityrydatesem.

³⁵ Vell. Pat., 2, 40, 5; Cass. Dio, 37, 21, 4. Por. F. HICKSON-HAHN: *Pompey's supplicatio duplicata: A novel form of thanksgiving*. „Phoenix” 2000, 54.3—4, s. 244—254.

³⁶ Cic., *De provinciis consularibus*, 27: „In quo ego, quo consule referente primum decem dierum est supplicatio decreta Cn. Pompeio Mithridate interfecto et confecto Mithridatico bello, et cuius sententia primum duplicata est supplicatio consularis (mihi enim estis adsensi, cum, eiusdem Pompei litteris recitatis, confectis omnibus maritimis terrestribusque bellis, supplicationem dierum decem decrevistis), sum Cn. Pompei virtutem et animum magnitudinem admiratus”. O mowach Cyncerona w sprawie *supplicationes* Pompejusza zob. J.W. CRAWFORD: *M. Tullius Cicero: The Lost and Unpublished Orations*. Göttingen 1984, s. 90—91.

³⁷ Cic., *Ad Quintum fratrem*, II, 8, 1: „Idibus Maiis senatus frequens divinus fuit in supplicatione Gabinio deneganda. Adiurat Procius hoc nemini accidisse”. Por. Cic., *In Pisonem*, 41; 45—46; *De provinciis consularibus*, 14; 25; *Philippicae*, XIV, 23.

³⁸ Por. B. LINKE: *Emotionalität und Status: zur gesellschaftlichen Funktion von „supplicationes” und „lectisternia” in der römischen Republik*. In: *Die emotionale Dimension antiker Religiosität*. Hrsg. von A. KNEPPE, D. METZLER. Münster 2003, s. 65—86.

³⁹ J. SCHEID: *Religion romaine et spiritualité*. „Archiv für Religionsgeschichte” 2003, 5, H. 1, s. 198—209.

W 50 roku p.n.e. uchwalono na wniosek Katona Młodszeo 20-dniowe *supplicationes* związane ze zwycięstwem Marka Kalpurniusza Bibulusa w Syrii nad Partami⁴⁰. Cynceron był zazdrosny o sukces Bibulusa i oskarżał Katona Młodszeo, że: „quem cum ornavit Cato, declaravit iis se solis non invidere quibus nihil aut non multum ad dignitatem posset accedere”⁴¹. W 45 roku p.n.e. ogłoszono obrzędy dziekczynne dla uczczenia zwycięstwa, które nad Dalmatami odniósł prokonsul Illyrii P. Wptyniusz⁴².

Szczególną formę miały *supplicationes* dziekczynne uchwalone przez senat w 63 i 62 roku p.n.e. Pierwsze z nich zostały urządzone na wniosek A. Kotty, by dziekować bogom za uratowanie Ojczyzny przez konsula Cyncerona, w związku ze stłumieniem spisku Katyliny. Nie były więc bezpośrednim następstwem sukcesu militarnego, a jedynie rozprawy z wrogiem wewnętrznym. Cynceron w trzeciej mo- wie przeciwko Katylinie wspominał: „Atque etiam supplicatio dis immortalibus pro singulari eorum merito meo nomine decreta est quod mihi primum post hanc urbem conditam togato contigit, et his decreta verbis est, ‘quod urbem incendiis, caede civis, Italiam bello liberassem’. Quae supplicatio si cum ceteris supplicationibus conferatur, hoc interest, quod ceterae bene gesta, haec una conservata re publica constituta est”⁴³. W tym przypadku katylinarzczyzy zostali uznani za wrogów, dziełania Cyncerona nie miały więc znamion wojny domowej⁴⁴. Z tego samego względu uchwalono w 62 roku p.n.e. *supplicationes* po zwycięstwie G. Antoniusza Hybrydy nad Katyliną pod Pistorią⁴⁵.

Przykładem powiązania elementów religijnych z sytuacją polityczną w okresie schyłku republiki, a jednocześnie swego rodzaju „nowatorstwa” są *supplicationes* ku czci Gajusza Juliusza Cezara. Pierwsze z nich zostały zorganizowane w 57 roku p.n.e. po zwycięstwach Cezara w Galii nad Helwetami, Swewami i Belgami. Po liście Cezara donoszącym o sukcesach militarnych senat podjął

⁴⁰ Cic., *Ad Atticum*, VII, 2, 6: „De triumpho autem nulla me cupiditas umquam tenuit ante Bibuli impudentissimas litteras quas amplissime supplicatio consecuta est. A quo si ea gesta essent quae scripsit, gauderem et honori faverem; nunc illum qui pedem porta quoad hostis cis Euphratem fuit non extulerit honore augeri, me in cuius exercitu spem illius exercitus habuit idem non adsequi dedecus est nostrum, nostrum, inquam, te coniungens. Itaque omnia experier et, ut spero, adsequar. Quod si tu valeres, iam mihi quaedam explorata essent; sed, ut spero, valebis”. Por. ibidem, VII, 2, 7.

⁴¹ Ibidem, VII, 3, 5.

⁴² Cic., *Ad Familiares*, V, 9, 1; XIII, 77, 1.

⁴³ Cic., *In Catilinam*, III, 15. Por. ibidem, III, 23: „Quam ob rem, Quirites, quoniam ad omnia pulvinaria supplicatio decreta est, celebratote illos dies cum coniugibus ac liberis vestris. Nam multi saepe honores dis immortalibus iusti habiti sunt ac debiti, sed profecto iustiores numquam. Erepti enim estis ex crudelissimo ac miserrimo interitu [erepti]; sine caede, sine sanguine, sine exercitu, sine dimicatione togati me uno togato duce et imperatore vicistis”.

⁴⁴ Cic., *Philippicae*, XIV, 23—24. Por. H. APPEL: *Kontrowersje wokół senatus consultum ultimum. Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej*. Toruń 2013, s. 169 i n.

⁴⁵ Cass. Dio, XXXVII, 40, 2.

uchwałę o uczczeniu ich obrzędami dziękczynnymi, które miały trwać 15 dni⁴⁶. Jak wspominał później Cynceron, który głosował za wnioskiem, był to przypadek wyjątkowy⁴⁷. Zwiększenie liczby dni *supplicationes* wiązało się nie tylko ze szczególnym podziękowaniem dla bogów za zwycięstwa, lecz także z oddaniem czci i chwały Juliuszowi Cezarowi⁴⁸. Mówca podkreślał przy tym cnotę i wielkość ducha Pompejusza, który głosował za większymi honorami dla Cezara niż te, które sam otrzymał⁴⁹. Plutarch w żywocie Cezara wyjaśnił, że decyzja ta wynikała nie tylko z zażegnania niebezpieczeństwa ze strony Gallów, lecz także z popularności Cezara wśród ludu⁵⁰.

Kolejne *supplicationes*, w związku z sukcesami Cezara w Galii, senat uchwalił w 55 roku p.n.e. Podstawą uchwały było pisemne sprawozdanie Cezara z dotychczasowej kampanii⁵¹. Wprawdzie sam Cezar umieścił tę informację po opisach walk z Morynami i Menapiami, większość badaczy przyjmuje, że dziękczynienie dotyczyło kampanii przeciwko Germanom oraz wyprawy do Brytanii⁵². Charakterystyczne było kolejne zwiększenie liczby dni przeznaczonych na *supplicationes* — w tym przypadku do 20⁵³. Wnioskowi w senacie miał przeciwstawić się Katon Młodszy. Z relacji Plutarcha i Appiana, którzy powoływali się na przekaz współczesnego Cezarowi historyka Tanauzjusza Geminusa⁵⁴, wynika, że Katon zaproponował, aby zamiast uchwałać ofiary dziękczynne, podjąć uchwałę o wydaniu Cezara ludom barbarzyńskim, bezprawnie przez tego wodza niepokojonym, i tym sposobem nie ściągać na Rzym przekleństwa i kary bogów za jego szaleństwo⁵⁵. Appian wspomina, że Cezar miał dopuścić się bezbożnego czynu wobec posłów germańskich ludów Usypetów i Tenkterów, których kazał uwięzić, a sam zaatakował ich siedziby⁵⁶.

⁴⁶ Caes., *B.G.*, II, 35.

⁴⁷ Cic., *De provinciis consularibus*, 26: „Supplicationem quindecim dierum decrevi sententia mea. Rei publicae satis erat tot dierum quot C. Mario; dis immortalibus non erat exigua eadem gratulatio quae ex maximis bellis. Ergo ille cumulus dierum hominis est dignitati tributus”.

⁴⁸ Ibidem, 27: „ampliores honores alteri tribuerat quam ego decrevi, res ipsa tributa est dis immortalibus et maiorum institutis et utilitati rei publicae, sed dignitas verborum, honos et novitas et numerus dierum Caesaris ipsius laudi gloriaeque concessus est”.

⁴⁹ Ibidem. Por. *Pro Balbo*, 61; *In Pisonem*, 45; 59.

⁵⁰ Plut., *Caesar*, 21. Szerzej zob. L. HALKIN: *La supplication...*, s. 42 i n.

⁵¹ Caes., *B.G.*, IV, 38.

⁵² Por. G. DOBESCH: *Caesar und das „Unmögliche“*. In: *Imperium Romanum. Studien zur Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*. Eds. P. KNEISSL, V. LOSSEMANN. Stuttgart 1998, s. 158—183.

⁵³ Caes., *B.G.*, IV, 38; Cass. Dio, XXXIX, 53.

⁵⁴ O tym historyku zob. *The Fragments of the Roman Historians*. Vol. 1. Ed. T.J. CORNELL. Oxford 2013, s. 391—394.

⁵⁵ Plut., *Cato Minor*, 51; IDEM *Caesar*, 22; Appian, *Celtica* 18.

⁵⁶ App., *Celtica* 18. Autor tłumaczy jednak zachowanie Cezara obawą przed podstępem Usypetów i Tenkterów.

Trzecie *supplicationes* ku czci Cezara zostało uchwalone przez senat w 52 roku p.n.e. Podobnie jak w poprzednich, podstawą było pisemne sprawozdanie Cezara z kampanii w Galii i Germanii, przede wszystkim zaś informacje o zdobyciu Alezji i pojmaniu Wercyngetoryksa. Z przekazu Cezara wynika, że obrzędy dziękczynne miały trwać 20 dni⁵⁷.

Wspomniane *supplicationes* uchwalane trzykrotnie przez senat były rezultatem zwycięskich walk Cezara w Galii, Germanii i Brytanii. Wynikały one także z konkretnej sytuacji politycznej, w której dominowały wpływy triumwirów. Interesujące jest, że poparł je także Cynceron, uzasadniając swe stanowisko w mowie *De provinciis consularibus*, w której szczegółowo przedstawił historię obrzędów dziękczynnych w omawianym okresie⁵⁸. Sprzeciwiała się im natomiast niewielka grupa konserwatystów ze wspomnianym Katonem Młodszym. Charakterystyczne jest przy tym wydłużenie czasu trwania obrzędów.

O wiele więcej kontrowersji wywołały uchwalone przez senat w 47 roku p.n.e. *supplicationes* dziękczynne ku czci Cezara w związku ze zwycięstwami w wojnie domowej. Dotyczyły one zwycięstw Cezara w wojnie aleksandryjskiej oraz nad królem bosporańskim Farnacesem⁵⁹. Stały się one następnie podstawą do przyznania triumfu w 46 roku p.n.e.⁶⁰.

Problematyczna była kwestia, czy należy dziękować bogom za zwycięstwo Cezara pod Farsalos? Jak wspominał w 43 roku p.n.e. Cynceron, Cezar nie ośmielił się prosić o modlitwy, nie odbył nawet z tego powodu triumfu, bitwa ta „zabrała bowiem wielu obywateli, których dalsze życie, a nawet zwycięstwo nie byłoby przeszkodą, by państwo bezpiecznie trwało i kwitło”⁶¹.

Wynikało to z przekonania części nobilitas, że wojna domowa nie może być podstawą *supplicationes*, *ovatio* i triumfu, gdyż jest niemiła bogom⁶². Zwolennikiem tych poglądów był Cynceron, który uznał działania Cezara za przejaw *impietas*. Głównym zarzutem było wywołanie wojny domowej. W liście do Attyka, pisanym w 49 roku p.n.e., Cynceron wspominał: „Quamquam genus belli quod sit vides. Ita civile est ut non ex civium dissensione sed ex unius periti civis audacia natum sit. Is autem valet exercitu, tenet multos spe et promissis, omnia omnium concupivit.

⁵⁷ Caes., *B.G.*, VI, 90. Kasjusz Dion (XL, 50) wspomina, że *supplicationes* w 52 roku p.n.e. miały trwać 60 dni, współcześni badacze uznają to jednak za pomyłkę. Por. L. HALKIN: *La supplication...*, s. 47.

⁵⁸ Cic., *De provinciis consularibus*, 14–28.

⁵⁹ Cic., *Philippicae*, XIV, 23–24. Por. L. HALKIN: *La supplication...*, s. 59 i n.

⁶⁰ Cass. Dio, XLIII, 14, 3. Razem z triumfem nad Galią oraz królem Numidii Jubą. Por. Suet., *Caesar*, 27; Plut., *Caesar*, 50.

⁶¹ Cic., *Philippicae*, XIV, 23: „[...] Pharsaliae vero pugnae ne triumphum quidem egit. Eos enim cives pugna illa sustulerat, quibus non modo vivis, sed etiam victoribus incolumis et florens civitas esse posset”.

⁶² Ibidem; por. P. JAL: *Les dieux et les guerres civiles dans la Rome de la fin de la République*. „Revue des Études Latines” 1962, 40, s. 170–200.

Huic tradita urbs est nuda praesidio, referta copiis. Quid est quod ab eo non metuas qui illa templa et tecta non patriam sed praedam putet?⁶³

W źródłach jest ona określana jednoznacznie: *bellum impium, scelerum, nefandum*. Uzasadnienie podał Ciceron. W dziele *De officiis* z 44 roku p.n.e. stwierdził: „Secutus est qui in causa impia, Victoria etiam foedior non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet”⁶⁴. Podobnie w drugiej filipice: „Atque idem ego, cum iam opes omnis et suas et populi Romani Pompeius ad Caesarem detulisset seroque ea sentire coepisset, quae multo ante provideram, inferrique patriae bellum viderem nefarium, pacis, concordiae, compositionis auctor esse non destiti, meaque illa vox est nota multis: »Utinam, Pompei, cum Caesare societatem aut numquam coisses aut numquam diremisses! Fuit alterum gravitatis, alterum prudentiae tuae«”⁶⁵.

Nieco inaczej zinterpretował przyczyny wojen domowych w I wieku p.n.e. żyjący przeszło wiek później poeta Lukan, który w poemacie *Farsalia* uznał bogów za siłę sprawczą wojen domowych, proskrypcji i ofiar ponoszonych przez niewinnych ludzi. Był to według niego dowód okrucieństwa i niesprawiedliwości bogów⁶⁶. Także u Tacyty przyczyny wojen domowych określane są jako *causa scelera*⁶⁷.

Ciceron podkreślał przy tym, że żaden z wodzów podczas poprzednich wojen domowych, ani Sulla, ani Oktawiusz czy Cynna, nie starał się o przyznanie *supplicationes*⁶⁸.

Poglądy Cicerona i innych przeciwników Cezara nie wpłynęły na decyzje senatu związane z dalszymi działaniami wojennymi Cezara. W 46 roku p.n.e. Cezarowi uchwalono po bitwie pod Thapsus 40-dniowe *supplicationes*⁶⁹. Dotyczyły one zwycięstwa nie tylko nad królem Numidii Jubą, lecz także nad przywódcami republikanów. Senat uchwalił ponadto odbycie poczwórnego triumfu: nad Galią, Egiptem, Farnacesem i Jubą⁷⁰. Przyznano mu również dodatkowe zaszczyty: na Kapitolu, naprzeciwko posągu Jupitera, wzniesiono nową statuetkę Cezara. Umieszczono ją w kwadrydze, a u stóp Cezara znajdował się glob. Cezar był postrzegany jako zdobywca świata wjeżdżający na Kapitol w powozie (*tensa*) zastrzeżonym dla bogów⁷¹.

Kolejne obrzędy dziękczynne ku czci Cezara odbyły się w 45 roku p.n.e. po bitwie pod Mundą. Jak podał Kasjusz Dion, senat uchwalił 50-dniowe *supplicatio-*

⁶³ Cic., *Ad Atticum*, VII, 13.

⁶⁴ Cic., *De officiis*, II, 27.

⁶⁵ Cic., *Philippicae*, II, 10, 24. Por. ibidem, VIII, 2—10; *Pro Marcello*, 17—18; 29—31.

⁶⁶ Luc., *Pharsalia*, VII, 447—448; I, 21; I, 135 (*bellum nefandum*). Por. P. JAL: *Les dieux...*, s. 181—188.

⁶⁷ Tac., *Historiae*, II, 6, 4.

⁶⁸ Cic., *Philippicae*, XIV, 22—24.

⁶⁹ Cass. Dio, XLIII, 14, 3.

⁷⁰ Ibidem, XLIII, 14, 3.

⁷¹ Ibidem, XLIII, 14, 6; por. XLIII, 21, 2; XLIII, 42, 2.

nes oraz igrzyska z wyścigami rydwanów⁷². W kwietniu 45 roku postanowiono, że rozpoczynające się święto Parillia (założenia Miasta) odbędzie się ku czci Cezara. W miesiąc później po powrocie do Rzymu jego obraz z napisem „Bogu niezwykcionemu” (*Deo invicto*) złożono w świątyni Kwirynusa⁷³. Charakterystyczny jest przy tym komentarz Cycerona, który w liście do Attyka, pisanym w 45 roku p.n.e., stwierdził: „Wolę widzieć go w świątyni Kwirynusa niż świątyni Salus”⁷⁴. Z początkiem 44 roku senat i zgromadzenie ludowe z inspiracji Antoniusza przyznały Cezarowi tytuł Ojca Ojczyzny z oficjalnym prawem bicia jego portretu na monetach. Wprowadzono też przysięgę na geniusz Cezara⁷⁵.

W związku z wymienionymi honoryfikacjami Cezara we współczesnej literaturze toczy się dyskusja, czy wspomniane *supplicationes* i inne zaszczyty mogły stanowić wstęp do ubóstwienia Cezara. S. Weinstock uznał, że Cezar był uważany za boga jeszcze za życia⁷⁶. Większość badaczy przyjmuje jednak, że zarówno obrzędy dziękczynne, jak i przyznane mu zaszczyty i symbole: *pulvinar* — ozdobne łoże przysługujące bogom, *fastigium* — spiczasty dach na domu Cezara, przypominający zwieńczenia świątyń, *simulacrum* — posąg w świątyni, odrębny kapłan — flamin, złote krzesło w kurii i w sądzie, *tensa* — wóz i *ferculum* — nosze używane do transportu posągu podczas *ludi circenses* itd., nie oznaczały bezpośredniego uznania go za boga⁷⁷.

Zabójstwo Cezara w idy marcowe 44 roku p.n.e. zapoczątkowało jego proces ubóstwienia⁷⁸. Działania propagandowe Antoniusza i jego zwolenników, a potem także Oktawiana polegały na przyznawaniu Cezarowi kolejnych symboli i „boskich” zaszczytów z jednoczesnym odwoływaniem się do *pietas*⁷⁹. Początki honoryfikacji Cezara i kreowanie *pietas* wobec niego miały miejsce już podczas pogrzebu. Jak podał Appian, Antoniusz „[...] stanął przed marami i jakby na scenie to się przechylał ku nim, to wyprostowywał, a następnie począł śpiewać hymn pochwalny ku czci jego jako boga niebiańskiego i wyciągnął w górę ręce dla wzbudzenia wiary w jego boskie pochodzenie”⁸⁰. Kolejnym aktem honoryfikacyjnym wobec Cezara

⁷² Ibidem, XLIV, 6, 2—4.

⁷³ Ibidem XLIV, 6, 2—4; por. XLIII, 42, 3; XLIV, 4, 1—6.

⁷⁴ Cic., *Ad Atticum*, XII, 45, 17.

⁷⁵ Cass. Dio, XLIV, 6, 1.

⁷⁶ S. WEINSTOCK: *Divus Iulius*...

⁷⁷ Zaszczyty Cezara: Cic., *Philippicae*, II, 43, 110—111; Plut., *Caesar* 63; Suet., *Caesar*, 76; App., *Bella Civilia*, II, 106. Dyskusja na temat ubóstwienia Cezara zob. M. BEARD, J.A. NORTH, S. PRICE: *Religions of Rome*..., s. 140 i n.

⁷⁸ Por. L. OLSZEWSKI: *Kogo zabito w Idy Marcowe 44 r. przed Chr.? Człowieka czy... boga? W: Idy Marcowe 2050 lat później*. Red. L. MROZEWICZ. Poznań 2008, s. 51—66.

⁷⁹ Por. C. COGROSSI: *Pietà popolare e divinizzazione nel culto di Caesare del 44 a.C.* In: *Religione e politica nel mondo antico*. A cura di M. SORDI. Milano 1981, s. 142—160.

⁸⁰ App., *Bella civilia*, II, 146. O pogrzebie Cezara: G. SUMI: *Ceremony and Power: Performing Politics in Rome between Republic and Empire*. Ann Arbor 2005, s. 97 i n. (rozdział: *Caesar ex machina. Ceremony and Caesar's Memory*).

było wystawienie kolumny z napisem: *Parenti Patriae*⁸¹. Swetoniusz napisał: „Przez długi jeszcze czas lud chętnie pod tą kolumną składał bogom ofiary, ślubowania, rozstrzygał spory, składając przysięgę na imię Cezara”⁸².

Kontynuacją tej linii wobec Cezara były próby podjęte przez Oktawiana. W trakcie *Ludi Caeriales* usiłował on ustawić krzesło złożone i wieniec dla Cezara. Jak podał Appian, sprzeciwił się temu ich organizator, edyl Krytoniusz, a poparł go konsul Marek Antoniusz⁸³.

Kulminacyjnym momentem dla propagandy głoszącej boskość Cezara były wydarzenia z 22—30 lipca 44 roku, do których doszło podczas *Ludi Victoriae Caesaris*. Pojawiła się wówczas kometa, którą uznano za duszę Cezara, wziętą do nieba. Swetoniusz tak o tym pisał: „W czasie uroczystości, które po raz pierwszy wydał na jego cześć po ubóstwieniu spadkobierca August, przez dni siedem bez przerwy świeciła kometa wschodząca koło jedenastej godziny. Uwierzono, że to dusza Cezara przyjątego do nieba”⁸⁴.

Przełomowym jednak wydarzeniem na drodze do uznania boskości Cezara były uchwały senatu z 1 września 44 roku p.n.e. Cynceron nie przyszedł na posiedzenie senatu, natomiast 2 września wygłosił swoją pierwszą filipikę, w której odniósł się do wymienionych uchwał, przyjętych na wniosek Antoniusza. Głównym ich punktem było uczczenie Cezara poprzez zorganizowanie specjalnych *Parentalia* ku czci Cezara oraz *supplicationes*⁸⁵.

Parentalia były jedną z form kultu zmarłych przodków. Należy je jednak odróżnić od tego rodzaju świąt oficjalnych obchodzonych w lutym. Organizowano je w różnych porach roku, najczęściej w rocznicę śmierci. Obejmowały: zapalenie lampek lub świec, przystrojenie grobu kwiatami, procesje do grobu z modlitwami i hymnami, *profusiones*: skrapianie grobu mlekiem, miodem, olejem i winem, ofiary:

⁸¹ Cic., *Philippicae*, I, 2, 5; App., *Bella civilia*, III, 2, 2. Por. III, 3, 7.

⁸² Suet., *Caesar*, 85: „Plebs [...] postea solidam columnam proce viginti pedem lapidis Numidii in foro statuit scripsitque: Parenti Patriae. Apud eam longo tempore sacrificare, vota suscipere, controversias quasdam interposito per Caesarem iure iurando distrahere perseveravit”. Kolumna ta została zniszczona przez Dolabellę po stłumieniu ruchu Pseudo-Mariusza, a następnie odbudowana razem z posągiem Cezara, na którym umieszczono napis: *PARENTI OPTIME MERITO*. Por. Cic., *Ad Familiares*, XII, 3, 1.

⁸³ App., *Bella civilia*, III, 28. Szerzej kolejne etapy honoryfikacji i deifikacji Cezara omawia A. KRAAZ: *Vergöttlichungstendenzen am Ende der römischen Republik am Beispiel Caesars und Oktavians*. Berlin 1993, s. 143 i n.

⁸⁴ Suet., *Caesar*, 88. Por. Plut., *Caesar*, 69; Iul. Obseq., 68: „Ludis Veneris Genetricis quos pro collegio fecie stella hora undecima crinita sub septemtrionis sidere exorta convertit omnium oculos. Quod sidus quia ludis Veneris apparuit divo Iulio insigne capitis consecrari placuit”. Zob. J.T. RAMSEY, L.A. LICHT: *The Comet of 44 BC and Caesar's Funeral Games*. Atlanta 1997.

⁸⁵ Cic., *Philippicae*, I, 5, 12: „De supplicationibus referebatur, quo in genere senatores deesse non solent. Coguntur enim non pignoribus, sed eorum, de quorum honore agitur, gratia, quod idem fit, cum de triumpho refertur”. Por. ibidem, 6, 13.

chleb, winogrona, ryby oraz uczty sepulchralne⁸⁶. Wynikało to z pobożności Rzymian oraz ich światopoglądu, zgodnie z którym zmarli jako *di parentes* opiekowali się rodziną. Potwierdzają to słowa Cyncerona, który w rozprawie *De legibus* wspominał, że przodkowie chcieli, „by osoby, które rozstały się z tym życiem, zaliczane były pomiędzy bogów”⁸⁷.

Parentalia ku czci Cezara miały mieć prawdopodobnie specjalnie uroczysty charakter państwowy. Jak udowodnił J. Scheid, *Parentalia* w okresie cesarskim były wstępnym krokiem do deifikacji zmarłego cesarza, prawdopodobnie odnosiło się to też do Cezara⁸⁸.

Novum w obrzędach religijnych Rzymian były natomiast *supplicationes* uchwalone przez senat ku czci Cezara. Cynceron we wspomnianym fragmencie filipiki pytał: „Czy myślicie, ojcowie, że i ja głosowałbym za tym, za czym wy opowiedzieliście wbrew swej woli: aby łączyć modły pogrzebowe z dziękczynnymi, aby wprowadzać w rzeczypospolitej bezbożne praktyki, aby uchwałać modlitwy do zmarłego?”, dalej stwierdzał: „nikt by mnie nie przekonał, że wypada śmiertelnika objąć kultem bogów nieśmiertelnych, że godzi się wznosić publiczne modły do człowieka niemającego grobu, przy którym można by odprawiać obrzędy pogrzebowe”⁸⁹.

Z relacji Cyncerona wynika, że były to obrzędy, w których zwracano się z modlitwami nie do bogów, lecz bezpośrednio do Cezara. Świadczyłyby to, że senat uznał w tym przypadku boskość Cezara, skoro zgodził się na modlitwy i rytuały kierowane do niego. Współcześni badacze podkreślają przełomowe znaczenie wymienionych uchwał senatu dla procesu deifikacji Juliusza Cezara, oznaczały one bowiem praktyczne zapoczątkowanie jego boskiego kultu⁹⁰.

Tego nie chciał uznać Cynceron, który nazwał te obrzędy *inexpiabiles religiones* i prosił, „aby bogowie nieśmiertelni wybaczyli narodowi rzymskiemu,

---

⁸⁶ Por. R. GEE: *From Corpse to Ancestor: The Role of Tomb-side Dining in the Transformation of the Body in Ancient Rome*. In: *The Materiality of Death. Bodies, Burials, Beliefs*. Eds. F. FAHLANDER, T. OESTIGAARD. Oxford 2008, s. 59—68.

⁸⁷ Cic., *De legibus*, II, 55: „nisi maiores eos qui ex hac vita migrassent in deorum numero esse voluissent”.

⁸⁸ J. SCHEID: *Die Parentalien für die verstorbenen Caesaren als Modell für den römischen Totenkult*. „Klio” 1993, 75, s. 188—201.

⁸⁹ Cic., *Philippicae*, I, 6, 13: „Anme censetis, patres conscripti, quod vos inviti secuti estis, decreturum fuisse, ut parentalia cum supplicationibus miscerentur, ut inexpiabiles religiones in rem publicam inducerentur, ut decernerentur supplicationes mortuo?”; *ibidem*: adduci tamen non possem, ut quemquam mortuum coniungerem cum deorum immortalium religione, ut, cuius sepulcrum usquam extet, ubi parentetur, ei publice supplicetur” (przekład polski K. Ekes).

⁹⁰ Na temat interpretacji wymienionych fragmentów filipik Cyncerona oraz znaczenia przedstawionych uchwał senatu zob. J.-L. FERRARY: *À propos de deux passages des Philippiques (I, 11—13 et 2, 110). Remarques sur les honneurs religieux rendus à César en 45—44 et sur la politique d’Antoine après les Ides de Mars*. „Archiv für Religionsgeschichte” 1999, 1, s. 215—232.

który tego postanowienia nie pochwała, i senatowi, który wbrew swej woli je uchwalił⁹¹.

Interesujące jest przy tym sformułowanie Cycerona: „cuius sepulcrum usquam extet, ubi parentetur”. Oznaczałoby to, że Cezar nie posiadał grobowca, przy którym można by odprawiać wymienione *Parentalia*. Także w innym miejscu, w pierwszej filipice, Cyceron stwierdził: „idemque bustum in foro facerent, qui illam insepultam sepulturam effecerat”⁹². Jeśli uznać, że oba sformułowania nie są przenośnią, to wynika z nich, że prochy Cezara nie zostały złożone w grobowcu Julii, jak planowano, lecz w miejscu, gdzie znajdował się stos, być może w kolumnie, która została zburzona⁹³.

Przytoczone przykłady *supplicationes* ku czci Cezara wskazują na pojawianie się pewnych nowych elementów, zarówno religijnych, jak i politycznych. Zwiększanie liczby dni przeznaczonych na obrzędy miało na celu nie tylko udokumentowanie rangi zwycięstw, lecz także większe zaangażowanie ludności, a tym samym wzrost popularności wodza. *Supplicationes* z wojen Cezara w Galii miały uświetnić sukcesy militarne Rzymian nad „odwiecznymi” wrogami: Gallami i Germanami. Propagowały jednocześnie jedność i znaczenie polityczne triumwirów.

Ważnym czynnikiem było przełamanie pewnego tabu związanego z wojnami domowymi, w których obywatele walczyli przeciwko sobie. Po zwycięstwach pod Thapsus i Mundą decyzje o przeprowadzeniu *supplicationes* stanowiły niewątpliwie dalszy „nowatorski” krok w polityce i autokracji religijnej Cezara. Znacznie (do 40 i 50 dni) wydłużył się czas trwania tych obrzędów. Nowym elementem było religijne uznanie wojen domowych Cezara za „wojny sprawiedliwe”, po których należy urządzić modły i ofiary dziękczynne.

Stało się to precedensem w dalszych wojnach domowych po śmierci Cezara. W 43 roku p.n.e. Cyceron zgłosił wniosek o uchwalenie 50-dniowych *supplicationes* dla uczczenia zwycięstwa Decymusa Brutusa nad Antoniuszem pod Mutiną. Appian podkreślił wjątkowość obrzędów, „jakich nigdy jeszcze nie uchwalali Rzymianie ani podczas wojen z Gallami, ani podczas jakiegokolwiek innej”⁹⁴. Sam Cyceron, któremu zarzucano religijne uczczenie wojny domowej, odpowiedział w czternastej filipice, przedstawiając analizę innych *supplicationes* związanych z wojnami w pierwszej

⁹¹ Cic., *Philippicae*, I, 6, 13: „Sed hoc ignoscant di immortales velim et populo Romano, qui id non probat, et huic ordini, qui decrevit invitus”. Mówca zapowiadał przy tym klęski i nieszczęścia, które mogą spaść na Rzym.

⁹² Cic., *Philippicae*, I, 2, 5.

⁹³ Zob. Cic., *Philippicae*, II, 42, 107, w której używa terminu: *bustum*, mówiąc o zburzeniu miejsca czci Cezara na Forum: „interea dum tu abes, qui dies ille conlegae tui fuit, cum illud, quod venerari solebas, bustum in foro evertit”. Po zburzeniu ołtarza (kolumny?) Cezar pozostawałby bez grobu. Szerzej zob. L. MORAWIECKI: *Bustum Caesaris*. W: *Miscellanea patristica in memoriam Joannis Czuj*. Warszawa 1980, s. 261–265.

⁹⁴ App., *Bella Civilia*, III, 74, 302.

połowie I wieku p.n.e., w tym również obrzędów Cezara⁹⁵. Uzasadniając swój wniosek, zaproponował uznanie Antoniusza za wroga publicznego, dzięki czemu lud i senat uzyskają akceptację i przychyłność bogów⁹⁶. W 42 roku p.n.e. senat uchwalił *supplicationes* z okazji zwycięstwa Oktawiana i Antoniusza nad zabójcami Cezara Brutusem i Kasjuszem w bitwie pod Filippi. Kasjusz Dion pisał, że miały one trwać praktycznie przez cały rok⁹⁷.

Nowe były również sposoby honoryfikacyjne Cezara. Przyznano Cezarowi nie tylko zwykłe zaszczyty przysługujące imperatorowi, lecz także specjalne honory nieprzysługujące do tej pory zwykłym ludziom. Było to przejawem kreowania jego władzy charyzmatycznej i przygotowaniem do późniejszej deifikacji⁹⁸. Podsumowaniem była decyzja senatu z dnia 1 września 44 roku p.n.e. o ogłoszeniu *supplicationes*, w tym przypadku nie do bogów, ale bezpośrednio do Cezara. Stanowiło to niewątpliwie przełom w religii i polityce rzymskiej, gdyż uznano śmiertelnego człowieka za boga. Wymieniona uchwała senatu stała się jednocześnie precedensem wykorzystanym przez Oktawiana Augusta i jego następców do wprowadzania elementów kultu boskiego cesarza⁹⁹.

Bibliografia

- ALDEA CELADA J.M.: *Crisis y decadencia de la religión romana en época tardorrepública*. „Studia Historica. Historia Antigua” 2012, vol. 30, s. 51—70.
- APPEL H.: *Kontrowersje wokół senatus consultum ultimum. Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej*. Toruń 2013.
- BALBUZA B.: *Triumfator. Triumf i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki cesarstwa*. Poznań 2005.
- BEARD M., NORTH J.A., PRICE S.: *Religions of Rome*. Vol. 1. Cambridge 1998.
- BERGEMANN C.: *Politik und Religion im spätrepublikanischen Rom*. Stuttgart 1992.
- BERTHELET Y.: *Le rôle des pontifes dans l'expiation des prodiges à Rome, sous la République: le cas des "procurations" anonymes*. „Cahiers «Mondes anciens»” 2011, 2, s. 1—13 (en ligne: <http://mondes-anciens.revues.org/index348.html> [mis en ligne le: 20.07.2011]).
- CLASSEN C.J.: *Aretai und Virtutes: Untersuchungen zu den Wertvorstellungen der Griechen und Römer*. Berlin—New York 2010.

⁹⁵ Cic., *Philippicae*, XIV, 1.1—8, 23.

⁹⁶ Ibidem, 2, 6—3, 7: „Uchwalacie modły dziękczynne, a mimo to wrogiem go nie nazywacie. Czy będą miłe bogom nieśmiertelnym nasze dziękczynne modły, czy będą miłe ofiary, gdy tak wielu obywateli poległo?”

⁹⁷ Cass. Dio, XLVIII, 3, 2; XLVIII, 32, 4.

⁹⁸ Por. H. KOWALSKI: *Początki kultu wodzów i władzy charyzmatycznej w Rzymie w okresie późnej republiki*. „Klio” 2014, 30 (3), s. 101—111.

⁹⁹ Zob. M. KOORTBOJIAN: *The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*. Cambridge 2013.

- COGROSSI C.: *Pietà popolare e divinizzazione nel culto di Cesare del 44 a.C.* In: *Religione e politica nel mondo antico*. A cura di M. SORDI. Milano 1981, s. 142—160.
- CRAWFORD J.W.: *M. Tullius Cicero: The Lost and Unpublished Orations*. Göttingen 1984.
- CRAWFORD M.: *Roman Republican Coins*. Cambridge 1974.
- DOBESCH G.: *Caesar und das „Unmögliche“*. In: *Imperium Romanum. Studien zur Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*. Eds. P. KNEISSL, V. LOSSEMAN. Stuttgart 1998, s. 158—183.
- FERRARY J.-L.: *À propos de deux passages des Philippiques (1, 11—13 et 2, 110). Remarques sur les honneurs religieux rendus à César en 45—44 et sur la politique d'Antoine après les Ides de Mars*. „Archiv für Religionsgeschichte” 1999, vol. 1, s. 215—232.
- FERRARY J.-L.: *Optimates et Populares. Le problème du rôle de l'idéologie dans la politique*. In: *Die späte Römische Republik. La fin de la République Romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et historiographie*. Sous la dir. de H. BRUHNS, J.-M. DAVID, W. NIPPEL. Rome 1997, s. 221—231.
- FÉVRIER C.: *Diis placandis. Les destinataires de la procuratio prodigiorum*. „Kentron” 2008, vol. 24, s. 165—181.
- FÉVRIER C.: *Supplicare deis. La supplication expiatoire à Rome*. Turnhout 2009.
- FREYBURGER G.: *La supplication d'action de grâces dans la religion romaine archaïque*. „Latomus” 1977, 36, s. 283—315.
- FREYBURGER G.: *La supplication d'action de grâces sous le Haut Empire*. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Bd. 2, 16, 2. Berlin—New York 1978, s. 1418—1439.
- GEE R.: *From Corpse to Ancestor: The Role of Tombside Dining in the Transformation of the Body in Ancient Rome*. In: *The Materiality of Death. Bodies, Burials, Beliefs*. Eds. F. FAHLANDER, T. OESTIGAARD. Oxford 2008, s. 59—68.
- HALKIN L.: *La supplication et d'action de grâces chez les Romains*. Paris 1953.
- HICKSON-HAHN F.: *Pompey's supplicatio duplicata: A novel form of thanksgiving*. „Phoenix” 2000, 54, 3—4, s. 244—254.
- HICKSON-HAHN F.: *The Politics of Thanksgiving*. In: *Augusto augurio. Rerum humanarum et divinarum commentationes in honorem Jerzy Linderski*. Ed. C.F. KONRAD. Stuttgart 2004, s. 31—52.
- HÖLKESKAMP K.J.: [Commentaire]. *Die späte Römische Republik. La fin de la République Romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et historiographie*. Sous la dir. de H. BRUHNS, J.-M. DAVID, W. NIPPEL. Rome 1997, s. 232—235.
- HUBER G.: *Untersuchungen zu Caesars Oberpontifikat*. Diss. Tübingen 1971.
- JACZYŃSKA M.: *Kult wodzów rzymskich w okresie republiki (III—I w. p.n.e.)*. „Balcanica Posnaniensia” 1984, t. 3, s. 157—165.
- JACZYŃSKA M.: *La genesi repubblicana del culto imperiale da Scipione L'Africano a Giulio Cesare*. „Athenaeum” 1985, vol. 73, s. 285—295.
- JACZYŃSKA M.: *Przemiany religijne w okresie schyłku republiki rzymskiej*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izie Biezuńskiej-Małowist*. Warszawa 1988, s. 256—287.
- JAL P.: *La propagande religieuse à Rome, au cours des guerres civiles de la fin de la république*. „L'Antiquité Classique” 1961, 30, s. 395—414.
- JAL P.: *Les dieux et les guerres civiles dans la Rome de la fin de la République*. „Revue des Études Latines” 1962, vol. 40, s. 170—200.
- KIRSOPP LAKE A.: *The supplicatio and Graecus ritus*. In: *Quantulacumque. Studies presented to Kirsopp Lake*. London 1937, s. 243—251.
- KOORTBOJIAN M.: *The Divinisation of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*. Cambridge 2013.

- KOWALSKA E.: *Triumpf — instytucja sakralna i polityczna w Rzymie republikańskim*. „Meander” 1984, t. 41, z. 1, s. 33—48; z. 2—3, s. 71—84.
- KOWALSKI H.: *Impietas w religii rzymskiej w okresie schyłku republiki*. „Res Historica” 2002, z. 14: *Graecorum et Romanorum memoria II*, s. 103—123.
- KOWALSKI H.: *Początki kultu wodzów i władzy charyzmatycznej w Rzymie w okresie późnej republiki*. „Klio” 2014, 30 (3), s. 101—111.
- KRAAZ A.: *Vergöttlichungstendenzen am Ende der römischen Republik am Beispiel Caesars und Oktavians*. Berlin 1993.
- LAQUEUR R.: *Über das Wesen des römischen Triumphs*. „Hermes” 1909, 44, s. 215—236.
- LIEBESCHUETZ J.H.W.G.: *Continuity and Change in Roman Religion*. Oxford 1979.
- LINKE B.: *Emotionalität und Status: zur gesellschaftlichen Funktion von supplicationes und lectisternia in der römischen Republik*. In: *Die emotionale Dimension antiker Religiosität*. Hrsg. von A. KNEPPE, D. METZLER. Münster 2003, s. 65—86.
- MORAWIECKI L.: *Bustum Caesaris*. W: *Miscellanea patristica in memoriam Joannis Czuj*. Warszawa 1980, s. 261—265.
- MORAWIECKI L.: *Symbole urzędów religijnych na monetach republiki rzymskiej*. W: *Religie w świecie starożytnym*. Red. D. MUSIAŁ, M. ZIÓŁKOWSKI. Toruń 1993.
- MOREAU C.: *Clodiana Religio. Un proces politique en 61 av. J.-C.* Paris 1982, s. 72—79.
- NAIDEN F.S.: *Ancient Supplication*. Oxford 2006.
- NORTH J.A.: *Democratic Politics in Republican Rome*. „Past and Present” 1990, 126, s. 3—21.
- NORTH J.A.: *Praesens Divus* (review of Weinstock, *Divus Iulius*). „Journal of Roman Studies” 1975, 65, s. 171—177.
- OLSZEWSKI L.: *Kogo zabito w Idy Marcowe 44 r. przed Chr.? Człowieka czy... boga?* W: *Idy Marcowe 2050 lat później*. Red. L. MROZEWICZ. Poznań 2008, s. 51—66.
- RAMSEY J.T., LICHT L.A.: *The Comet of 44 BC and Caesar's Funeral Games*. Atlanta 1997.
- ROSENBERGER V.: *Gezähmte Götter. Das Prodigenwesen der römischen Republik*. Stuttgart 1998.
- SCHEID J.: *Die Parentalien für die verstorbenen Caesaren als Modell für den römischen Totenkult*. „Klio” 1993, 75, s. 188—201.
- SCHEID J.: *Graeco ritu: A typically Roman way of honouring the gods*. „Harvard Studies in Classical Philology” 1995, 97, s. 15—34.
- SCHEID J.: *La religion romaine à la fin de la République et au début de l'empire*. In: *Die späte Römische Republik. La fin de la République romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et d'historiographie*. Eds. H. BRUHNS, J.-M. DAVID, W. NIPPEL. Rome 1997, s. 127—139.
- SCHEID J.: *Le délit religieux dans la Rome tardo-républicaine*. In: *Le délit religieux dans la cité antique*. Rome 1981, s. 117—171.
- SCHEID J.: *The Expiation of Impieties. Committed without Intention and the Formation of Roman Theology*. In: *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions*. Eds. J. ASSMAN, G. STROUSMA. Leyden—Boston—Köln 1999, s. 331—347.
- SCHEID J.: *Religion romaine et spiritualité*. „Archiv für Religionsgeschichte” 2003, 5, H. 1, s. 198—209.
- SINI F.: *Uomini e Dèi nel sistema giuridico-religioso romano: Pax deorum, tempo degli Dèi, sacrifici*. „Diritto @ Storia” 2002, no 1, s. 1—26.
- SORDI M.: *Pax deorum e libertà religiosa nella storia di Roma*. In: *La pace nel mondo antico*. Ed. M. SORDI. Milano 1985, s. 146—154.
- SUMI G.: *Ceremony and Power: Performing Politics in Rome between Republic and Empire*. Ann Arbor 2005.
- The Fragments of the Roman Historians*. Vol. 1. Ed. T.J. CORNELL. Oxford 2013.
- TROMP S.P.C.: *De Romanorum Piaculis*. Lugduni Batavorum 1921.

WARDLE D.: *Caesar and Religion*. In: *A Companion to Julius Caesar*. Ed. M. GRIFFIN. Blackwell 2009, s. 100—111.

WARDMAN A.: *Religion and Statecraft among the Romans*. Baltimore 1982.

WEINSTOCK S.: *Divus Iulius*. Oxford 1971.

Henryk Kowalski

The *supplicationes* of Gaius Julius Caesar

Summary

Religion played a very important role in the public life of ancient Rome. One of the most peculiar rites which combined a religious aspect with the policy of the Roman state were the *supplicationes*. They were organised mostly for three reasons: a) to propitiate the gods and to avert their anger, whose results included military failures, epidemics, the action of the elements (this function was also performed by *prodigia*); b) for precatory reasons; c) in order to render thanks, for example after the achievement of a military victory or after important political events. The *supplicationes* were public in nature; they consisted of prayers to the gods combined with a procession, making an offering and religious feasts. These rites attracted many Romans, and frequently invoked strong emotional reactions in them. In the period of the decline of the Roman Republic the most important *supplicationes*, as far as the duration (number of days) and their nature was concerned, were the ones decreed by the senate in order to celebrate Caesar's victories. *Supplicationes* were decreed in 57, 55 and 52 BC in honour of Caesar and to celebrate his military achievements. A peculiar feature of the rites organised in 55 BC was their prolongation to last 20 days. The *supplicationes* which were decreed during the civil war were even longer: after the battle of Thapsus (40 days) and after the battle of Munda (50 days). The *supplicationes* which were decreed on 1 September 44 BC were extraordinary in nature, for they were organised not for the sake of the gods but for the sake of Caesar. We may surmise from the fragments of Cicero's first philippic that these were rites in which prayers were directed not to gods but directly to Caesar. This meant that the senate recognised his divinity since it consented to prayers and rituals being directed to him without an intermediary party.

Henryk Kowalski

Supplicationes von Gaius Julius Caesar

Zusammenfassung

Die Religion spielte eine sehr wichtige Rolle im öffentlichen Leben des altertümlichen Roms. Eins der kennzeichnendsten Rituale, die religiöse Aspekte mit der Politik des Römischen Reichs in sich vereinten waren *supplicationes*. Diese wurden meistens aus dreierlei Gründen veranstaltet: a) um die Götter zu erweichen und deren Zorn u. infolgedessen auch Niederlagen, Epidemien, Naturkatastrophen abzuwenden (ähnliche Funktion erfüllten auch Prodigien); b) zu flehentlichen Zwecken; c) zu Dankzwecken, z.B.: nach militärischen Siegen oder wichtigen politischen Ereignissen. *Supplicationes*

hatten einen öffentlichen Charakter und bestanden aus Gebeten zu Gott, Prozessionen, Opfergaben und religiösen Festmählern, die große Mengen Römer anlockten und deren starke Reaktionen hervorriefen. Zur Zeit des Untergangs der Römischen Republik waren am wichtigsten sowohl hinsichtlich deren Bedeutung, Zeitdauer (Anzahl von Tagen), als auch deren Charakters, die vom Senat verabschiedeten *Supplicationes* zu Ehren der Siege Caesars. Anlässlich seiner Siege und Kriegserfolge wurden im 57, 55 und 52 J. v.u.Z. *Supplicationes* verkündet. Die im Jahre 55 v.u.Z. wurden bis 20 Tagen verlängert. Noch länger dauerten die während des Bruderkriegs verkündeten *Supplicationes*: nach der Schlacht bei Thapsus (40 Tage) und nach der Schlacht bei Munda (50 Tage). Die *Supplicationes* vom 1. September 44 v.u.Z. waren ganz besonders, weil sie nicht zu Ehren der Götter, sondern des Caesars veranstaltet wurden. Aus den Fragmenten der ersten Philippischen Rede von Cicero folgt, dass es Zeremonien waren, während deren Gebete nicht an die Götter, sondern an den Caesar selbst gerichtet waren. Das soll heißen, dass Caesars Göttlichkeit vom Senat anerkannt wurde.